

बॅ. वीरचंद गांधी : इतिहासाचे एक दुर्लक्षित सोनेरी पान...

श्री. विठ्ठल साठे,
निमंत्रक, जैन विचार मंच,

अध्यक्ष, भ. सुपाश्वर्वनाथ अहिंसा ट्रस्ट, पुणे

‘माझ्या बंधू आणि भगिनींनो...’ हे चार शब्द १८९३ साली शिकागो येथे आयोजित केलेल्या विश्व धर्म परिषदेत स्वामी विवेकानंद यांनी उच्चारले आणि सभागृहात दोन मिनिटे टाळ्यांच्या कडकडाट होत राहिला. लेडीज अँड जेन्टलमन असे शब्द ऐकण्याची सवय असलेल्या त्या लोकांना विवेकानंदांचे संबोधन अतिशय चकित करून गेले. विवेकानंदांच्या त्या संबोधनाने विवेकानंद यांना जगभर प्रचंड मोठी प्रसिद्धी मिळाली.

असे होणे स्वाभाविक होते. कारण त्या परिषदेला जगभरातून ३००० प्रतिनिधी आलेले होते. आपापल्या धर्मासंबंधी आणि तत्त्वज्ञानासंबंधी ते त्या परिषदेत माहिती देणार होते. चर्चा करणार होते. खरे तर या परिषदेचे निमंत्रण स्वामी विवेकानंद यांना नव्हते. ते तिथे उपस्थित होते आणि त्यांना त्यांचे विचार मांडण्यासाठी अतिशय अल्प वेळ देण्यात आला होता. परंतु त्या अल्प वेळातच स्वामी विवेकानंद यांनी आपला प्रभाव पाडला. भावीकाळात तर हिंदू धर्माचे प्रचारक म्हणून त्यांना मोठा लौकिक प्राप्त झाला. या परिषदेला भारतातून खन्या अर्थाने निमंत्रित केले होते आचार्य आत्माराजी यांना. जैन धर्माचे महान संत म्हणून त्यांचा लौकिक अमेरिकेत पोहोचला होता आणि जैन धर्माचे प्रतिनिधी म्हणून त्यांना निमंत्रित करण्यात आले होते. मुनी आत्मारामजी यांना ही संधी महत्त्वाची वाटत होती. परंतु जैन धर्माच्या मुनी आचरण पद्धतीनुसार त्यांना जलमागणी प्रवास करणे वर्ज्य होते. अशा परिस्थितीत काय करावे? असा प्रश्न त्यांना पडला होता. थोडा विचार करता त्यांना एका व्यक्तीचे नाव आठवले. ती व्यक्ती म्हणजे बैरिस्टर वीरचंद गांधी. बॅ. वीरचंद गांधी यांना आपले प्रतिनिधी म्हणून शिकागोच्या परिषदेला उपस्थित राहण्यास सांगावे असा विचार त्यांच्या मनात आला आणि त्यांनी वीरचंद

गांधी यांना त्या परिषदेला उपस्थित राहण्यासंबंधी कळविले. वीरचंद गांधी यांनी त्यांची आज्ञा मान्य केली आणि ते त्या धर्म परिषदेला उपस्थित राहिले. त्या परिषदेत त्यांनी जैन धर्मावर दिलेल्या व्याख्यानांमुळे ते संबंध अमेरिकेत प्रसिद्ध झाले. अमेरिकेतील लोक त्यांच्याकडे आकर्षित झाले.

वीरचंद गांधी यांचा जन्म २५ ऑगस्ट १८६४ या दिवशी भावनगर, महुवा, गुजरात येथे झाला. वयाच्या २१ व्या वर्षी ते बी.ए. ही पदवी उत्तीर्ण झाले. वीरचंद गांधी अतिशय बुद्धीमान होते. वयाच्या २१ व्या वर्षापर्यंत त्यांनी सर्व धर्म शास्त्रांचा सखोल अभ्यास केला होता. जैन, वैदिक, बौद्ध, ख्रिश्चन, इस्लाम या सर्व धर्माविषयी ते अधिकारवाणीने बोलू शकत होते. वीरचंद गांधी यांना १४ भाषा अस्खलितपणे बोलता येत होती. केवळ बोलता येत होत्या असे नाही तर त्या भाषांमध्ये ते लिहू, वाचू शकत होते. प्रकांड पंडित असूनही त्यांना आपल्या ज्ञानावर कधी गर्व नव्हता. १८९३ साली शिकागो इथे आयोजित सभेला संबोधित करताना ते म्हणाले होते, "I will, at present, only offer on behalf of my community and their high priest, munee Atmaramji, whom I especially represent here, our sincere thanks for the kind welcome you have given us. This spectacle of learned leaders of thought and religion meeting together on common platform and throwing light on religious problem has been a dream of munee Atmaramji's life. He has commissioned me to say to that he offers his most cordial congratulations on his own behalf and on behalf of the jain community, for your having achieved the consummation of the grand idea, of convening a parliament of religions. I wish that the duty of addressing you on the history and the tenets of the jain faith had fallen on that able person than on me. The inclemency of the climate and the distant voyage which one has to undertake before one can come here have prevented that able jain from attending this grand assembly and personally presenting to you the religious convictions of the Jainis, yo will therefore, look upon me as simply the mouthpiece of muni Atmaramji, study of that ancient faith." वीरचंद गांधी यांनी अतिशय नम्रपणे आपली भूमिका उपस्थितांसमोर मांडली. खेरे तर ते स्वतः इतके विद्वान असताना त्यांनी सर्व श्रेय मुनी आत्मारामजी यांना देण्यात कुठेही कसूर केली नाही. अर्थात जैन धर्माच्या शिकवणीनुसारच ते वागले आणि बोलले होते. जैन धर्मातील गुरुंचे महत्त्व त्यांच्या शब्दात ओतप्रोत भरलेले दिसून येते. ते म्हणतात तुम्ही मला मुनी आत्मारामजी

यांचा फक्त दूत, प्रतिनिधी समजा. मी इथे तुमच्या समोर असलो तरी तुम्ही तुमच्या समोर मुनी आत्मारामजी आहेत असं समजा. इतकी विनप्रता!

वीरचंद गांधी यांनी धर्म परिषदेत जैन धर्माच्या तत्त्वज्ञानावर विस्ताराने विवेचन केले. हे विश्व कुणी निर्माण केले आहे का? या विश्वाचा कारभार कुणी दुसरा चालवतो का? कुणी तरी या विश्वाला नियंत्रित करतो का? याविषयी जैन धर्माचे तत्त्वज्ञान काय सांगते ते त्यांनी विस्ताराने सांगितले. षड्द्रव्य, चारगती, पंचतत्त्व, मोक्ष, नयवाद, अनेकांवाद अशा विविध विषयावर त्यांनी विवेचन केले. त्यांच्या या विवेचनामुळे परिषदेस उपस्थित असलेले सर्व लोक भारावून गेले. अमेरिकेतील लोक तर खूपच आकर्षित झाले. त्यामुळे त्यांनी वीरचंद गांधी यांना दोन वर्षे तिथेच राहण्याचा आग्रह केला. वीरचंद गांधी यांनी त्यांच्या आग्रहाचा मान तर ठेवलाच त्याचबरोबर जैन धर्म प्रसाराची चालून आलेली संधी तिचं सोनं करायचं ठरवलं.

युरोपातील विविध देशात त्यांना व्याख्यानासाठी निमंत्रित करण्यात आले. फ्रांस, इंग्लंड, जर्मनी अशा देशात त्यांची व्याख्याने ऐकण्यासाठी मोठा जनसमुदाय उपस्थित राहत होता. श्री वीरचंद गांधी यांनी ५३५ व्याख्याने दिली आणि जैन धर्माचा अतिशय परिश्रमपूर्वक प्रचार प्रसार केला. जैन धर्माचे अविभाज्य तत्त्व म्हणजे ‘अहिंसा’ या तत्त्वावर त्यांनी विशेष भर दिला. युरोपात असताना सुद्धा त्यांनी आपल्या धर्माच्या विरुद्ध एकही आचरण केले नाही. स्वामी विवेकानंदांनी त्यांच्या या ब्रत पालनाचे कौतुक केले. अर्थात उच्च विचारसरणी असलेले महान विभूती एकमेकांना आदराचे स्थान देतातच. जसं विवेकानंदानी बॅ. गांधीचे कौतुक केले. तसेच बॅ. गांधी यांनी विवेकानंद यांच्या विचारांवर पाश्चिमात्य विद्वानांनी केलेल्या टिकेला सडेतोड उत्तर दिले आणि विवेकानंद यांची बाजू सावरली.

बॅ. वीरचंद गांधी यांनी केवळ भारताबाहेरच कार्य केले असे नाही. त्यांनी भारतात अनेक समाजहिताची कामे केली होती. यात सर्वात महत्त्वाचे कार्य म्हणजे त्यांनी सम्मेद शिखर या जैनांच्या तीर्थस्थानाजवळ वराहाचा कत्तलखाना होता तो बंद करण्यासाठी सरकारला भाग पाडले. भारताच्या स्वातंत्र्य संबंधी त्यांनी आपली परखड मते मांडली होती. बॅ. वीरचंद गांधी यांनी गुजराती आणि इंग्रजी भाषेत विपुल लेखन केले आहे. परंतु त्यांचे जतन करण्यात आले आहे की नाही, ते समजू शकत नाही.

श्री वीरचंद गांधी यांच्या चरित्रावर आणि विचारावर परदेशातील अनेक विद्वानांनी प्रबंध लिहिले आहेत. अनेक विद्वानांनी त्यांचं मार्गदर्शन घेतले. काही तर जैन धर्माचे

(पुढे पान १६ वर)

बॅरिस्टर वीरचंद गांधी (पान १० वरून)

पालन करू लागले. परंतु भारतात मात्र ज्याप्रकारे स्वामी विवेकानंद यांना अग्रस्थान प्राप्त झाले आहे. तसे वीरचंद गांधी यांना प्राप्त झाले नाही. हे अत्यंत खेदाने नमूद करावेसे वाटते. कोण वीरचंद गांधी? असा प्रश्न विचारणारे जास्त आहेत. दुसऱ्यांचा विचार थोडा वेळ बाजूला ठेवून बोलायचे म्हटले तर जैन धर्मियांना सुद्धा वीरचंद गांधी हे कोण ते माहित नाही. ही परिस्थिती! वास्तविक पाहता बॅ. वीरचंद गांधी यांचे कार्य स्वामी विवेकानंद यांच्या इतकेच महान आहे. पण भारताच्या इतिहासाच्या ग्रंथात जिथे-

वीरचंद गांधी यांचे नाव आहे ते पानच दुर्लक्षित राहिले आहे! हे सत्य आहे! ते प्रकाशात आणणे अत्यंत आवश्यक आहे. कारण इतिहास कर्तृत्ववान महापुरुषांना न्याय देण्यासाठी लिहायचा असतो! हे समजून घेतले पाहिजे.

श्री वीरचंद गांधी यांची १५८ वी जयंती यावर्षी आहे. त्यांना कोटी कोटी प्रणाम!

॥ तीर्थकर : सप्टेंबर : २०२२ ॥ १६ ॥